97192202-2	13/03/2026	הארץ - תרבות וספרות	עמוד 1	1	28.39x48.42
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

השפה העברית, הארץ העברית והים העברי :

השפה העברית, הארץ העברית והים העברי

לפני שישים שנה מת בבית אבות בגדרה נשכח וגלמוד הוגה הים־תיכוניות העברית נחום סלושץ, שניסח את התיאוריה שלו על העם היהודי כעם ים־תיכוני ועל הים התיכון העתיק כמרחב דובר עברית

דוד אוחנה

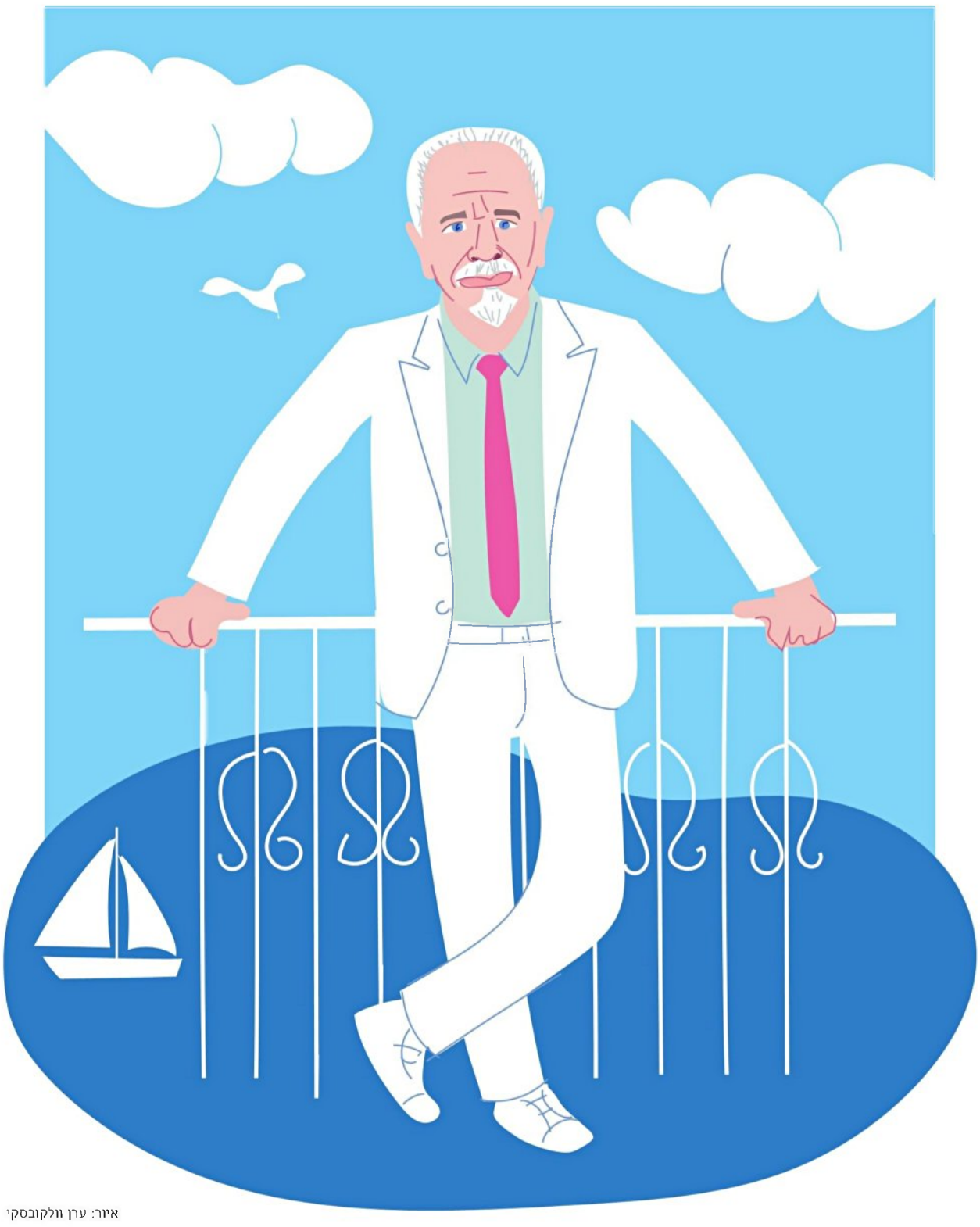

איור: ערן וולקובסקי

חום סלושץ, רומנטיקן יהודי, חוקר רב תחומי ומי שפיתח אידיאולוגיה ים תיכונית עברית, ניסח את ה–raison d'etre של העם היהודי כעם ים תי־כוני, דימיין את האדם היהודי כטיפוס ים תיכוני, ובספרים ומאמרים, ממוארים ומו־נוגרפיות עקב אחר ההיסטוריוגרפיה הימית של העברים והיהודים בעת העתיקה ובעת החדשה.

במחקרו העיקרי, "ספר הים - כיבוש הימים בהיסטוריה" (1948), הוא הקדים בשנה את ספרו המונומנטלי של פרנן ברודל, "הים התיכון והעולם הים תיכו־ני בתקופת פליפה השני" (1949). שניהם גרסו אמנם את אחדות הים התיכון, אך בעוד ברודל היה היסטוריון לעילא ולעי־לא, סלושץ פעל כחוקר לא אקדמי שאינו טורח להקפיד על אימות מדעי ומערב בין דיסציפלינות מחקריות כמו היסטוריה ואנתרופולוגיה, ספרות וארכיאולוגיה. כאוריינטליסט הוא דימיין לעתים אח־ווה יהודית ושירבט כאוות נפשו תיאורים אידיליים, מחוזות נפש רומנטיים ותחומי ידע שונים.

אי אפשר שלא להבחין בנטיית הלב, בהפלגה הים־תיכונית ובדמיון היצירתי המשותפים לברודל וסלושץ. כותב סלו־שץ: "יצר החיים בארץ החיים התגבר על הכל: האיכר החסר כל בדרומה של איט־ליה, הדייג החי על פרוטות באיי יוון, היוגב בפרובינציה והפלה החי עלי היר־קות באיים הבליאריים, לא נשתנתה צו־רתם החברתית מעולם: הם נשארו ספוגי אור, רוויי חמדה ומסורים לחדוות החיים העתיקה".

עם אותו "זמן ארוך" מתפייט גם ברו־דל: "בספר הזה הספינות שטות, הגלים חו־זרים על נעימתם, הגפנים יורדות מגבעות צ'ינקְוֶה טֶרה אל הריביירה של גנואה. בספר הזה הזיתים נמסקים בפרובנס וביוון, הדייגים אוספים את רשתות יהם מן הלגו־נה הדוממת של ונציה או מן התעלות של ג'רבה, והנגרים בונים היום סירות הדומות לאלה של אתמול [...] ועדיין, למראה כל אלה, אנו מחוץ לזמן".

הים התיכון גילם את מרכז עולמו של סלושץ, שהרי קישר שלוש יבשות, שלוש דתות ואלפי שנות ציביליזציה. עוב־דת היות הים התיכון ערוץ של השפעות הדדיות ושל חילופי תרבויות עיצבה את גורלן של קהילות יהודיות גדולות, וכפי שהיטיב לציין יהושע פראוור: "[...] בתוך כל אלה פעלו היהודים, בקהילות ישראל. יש לציין, שללא כל קשר סיבתי, היתה תקופת סגירותו של הים התיכון – בקש־רים, בהחלפת דעות ובמסחר – דווקא תקו־פת גדולתה של היהדות".

במחקריו של סלושץ בלטה זיקתו של היהודי החדש למרחב הים־תיכוני, וכדברי הקדמתו של דוד רמז ל"ספר הים", סלושץ מעיד על ייעודה האוניברסלי ההומניסטי של ישראל בין ארצות העולם, שהרי חזונה מתבסס על עולמה הים התיכוני, "השמש הגדול של התרבות האנושית". הזיקה הים־תיכונית ארוכת הטווח מעוגנת עוד במקו־רות: "זבולון לחוף ימים ישכון", "אשר על מפרציו" ו"דן יגור אניות". קו מחשבה זה מקבל השראה מהעבר: "'מעשה אבות הם סימן לבנים' כאשר הראשונים במחשבה תחילה (רצו) להשיב לימי ארצנו את כבו־דם הראשון בתור גורמים בינלאומיים המ־תווכים בין מרחבי המזרח לירכתי המערב".

ליישוב העברי הצעיר נועד לדעתו התפקיד ששימש את החברה הישראלית הקדומה, ועל כן יש "לחדש את נעורי אר־צנו בתור אחת מגברות הים החולשות על דרכיו ומחברות את הארצות והאיים על רקע המסחר והקירבה בין העמים". כיבוש הלבבות קודם לכיבוש הימים, ומכאן שה־תודעה והחינוך הים־תיכוניים, הנעשים באמצעות אגודת "החבל הימי לישראל", חיוניים בגיבוש ההכרה העברית, המובד־לת מ"המים הזדוניים של הגלות המרחיקה קרובים".

בעקבות האידיאולוגיה של העם היהודי כעם ים־תיכוני פיתח סלושץ היסטו־ריוגרפיה המבליטה את היכרותו עם עברו העברי הקדום של עם ישראל בים, ומדגישה את אורח חייהן ואת פעילותן של הקהילות היהודיות באגן הים התיכון, עד כדי אפיון האדם היהודי כ"אדם ים תיכוני כזה (ש)הוא חולייה אחת בשרשרת גדולה של בני אדם שכמותו". להבדיל מאנשי הצפון "הולכי חשכים", הרי "גיבורי האופק המזהיר של ים התיכון" כמו שמשון או דוד, אלכסנדר או סוקרטס, חניבעל או נפוליאון, הם בראש ובראשונה בני עירם, שייכים לסביבתם, מרגישים נוח בטבע או במרחב הציבורי.

סלושץ נולד ב–1871 בסמורגון, שהיתה מרכז יהודי ספרותי ולאומי חשוב בפלך וילנה, עיר שהשתייכה אז לרוסיה. בהיותו בן תשע עבר עם משפחתו לאודסה שעל שפת הים השחור, שמוצאה לים התיכון נעשה דרך מצרי הדרדנלים והבוספורוס.

עוד בצעירותו, כפעיל בתחיית התר־בות העברית של הקהילה היהודית התו־ססת באודסה, הוא נהג לכתוב לעיתונים יהודיים ואירופיים, ובעדות עצמית ראשו־נה באודסה העיד על משיכתו לים התיכון: "וכך [בחופי הים השחור באודסה], הבחור הצעיר הקים את בריתו עם הים הגדול [...] קשר אמיץ שלא יישבר. הוא כבר שם לב שהקדמונים קראו לים שלנו mare nostrum, והסופר הצעיר שבו, שהחל מבטא את קולו בעברית, בא עם רעיון ששם זה חייב להיות מרכזי לגאולתנו ולחיים, וצריך להיות בעברית - הים שלנו, ביטוי פואטי המתאים [...] שחרור ממצרים".

שאול טשרניחובסקי נעזר במיומנויותיו הארכיאולוגיות של ידידו סלושץ בתר־גום "האיליאדה והאודיסיאה". שניהם אף קראו במחקרו החשוב של ויקטור בראדר, "הפניקים והאודיסיאה" (1902–3), שטען למקור משותף של התנ"ך והומרוס וזיהה השפעה כנענית על היוונים הקדמונים. תרגומו המופתי של טשרניחובסקי, בזמן שסלושץ תרגם את הרומן המפורסם "של־מבו" של גוסטב פלובר (הוצאת "שטי־בל", ורשה, 1922), מעיד על קירבתם של השניים לאקלים הדעות הכנעני־פניקי־עברי ולאתוס של קרתגו שהבשילו אצלם והאיצו אותם להצטרף לרנסנס הלאומי העברי.

קרתגו עברית היתה מושא לדמיון שנ־שאו אליה עיניים רבים מאלה הקרובים לרעיון הכנעני, כמו סלושץ, עדיה גור חורון וטשרניחובסקי. האחרון אף דימיין קרתגו דוברת עברית כפי שתירגם לעב־רית את "שלמבו".

ב–1896 נסע סלושץ לז'נבה ללמוד ספרות קלאסית וצרפתית, ושם זכה להכיר את תיאודור הרצל. בפאריס הוא שימש ציר בקונגרסים ציוניים, ובעיקר למד שם ספרות, מדעים ולשונות שמיות אצל גדו־לי חוקרי לשונות המזרח. עבודת הדוקטו־רט שלו, שראתה אור לראשונה ב–1902 תחת הכותרת "הרנסנס של הספרות הע־ברית (1743–1885)", נדרשה להוכיח את הזיקה בין ההתחדשות העברית לחיוניות היהודית. הוא השתתף בפרויקט מדעי של האקדמיה הצרפתית בראשות ההיסטוריון ארנסט רנאן, ובאמצעותו חקר ובחן כתו־בות פניקיות ויווניות.

ב–1906 הוא ביקר בלוב, וכעבור שש שנים החל בנסיעותיו למרוקו, שבהן נת־בקש על ידי אובר ליאוטה, המושל הכללי של הפרוטקטורט הצרפתי שם, לארגן את היהודים המפוזרים במרוקו. ביקוריו בתו־ניסיה מטעם האקדמיה לספרות של צרפת הניבו את ספריו "הכוהנים אשר בג'רבה" (1924) ו"האי פליא" (1957). ב–1919 הוא שב לארץ ישראל, והקים מחדש את "הח־ברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה", שבמסגרתה נמצא הדו"ח שכתב על חפיר־תו בחמת טבריה (שם מצא את שרידי בית הכנסת, וכונה בעקבות כך "החופר היהודי הראשון").

אמנם הוא לא היה ארכיאולוג מקצועי, אך הוא ניצל את ידיעותיו האקדמיות ואת היכרותו את השפה הצרפתית, כדי לרקום קשרים עם גופים מחוץ לארץ העוסקים בחקר המזרח הקדום. הוא הצטרף כגז־בר ל"חברה המזרחנית הארץ־ישראלית" שהוקמה ב–1920, וכתוצאה מפעילויותיו אלו פירסם את מחקרו "מוצאי העברים" (1946).

מחקרו הגדול, "אוצר הכתובות הפ־ניקיות" (1942), הוא אוצר בלום של טקסטים אפיגרפיים - כתובות חרוטות וטקסטים עתיקים - המכיל שיירי ספרות כנענית, או פניקית, שנתגלו בחפירות במושבות פניקיה ברחבי אגן הים התיכון. הממצאים מורים לדעתו כי הלשון והס־פרות של יושבי פניקיה היו דומות למדי בכל אגן הים התיכון, ואין בינן ובין הע־ברית הקדומה הבדל אלא במושגים הד־תיים בלבד. למעשה, טען, הפניקית היא ניב עברי. לשון כנענית או פניקית זו, שנדדה עם הצידונים למושבות הרבות שנוסדו על ידם בערי מצרים ובמדינות הים התיכון, נקראה בפי ישעיהו (י"ט, י"ח) "שפת כנען". אולי מכאן, מניח סלושץ, למדו אבות הכנסייה הנוצרית, ובעקבות כך קראו לצאצאי הפניקים באפריקה בשם כנענים. לשון כנענית זו, או הפניקית כפי שכינו אותה היוונים, נשכחה בראשית ימי הביניים.

שלוש פעמים נשלח סלושץ מטעם האקדמיה הצרפתית למדעים לקרת־גו ולערי אפריקה להביא משם העתקות מכתובות פניקיות רבות. מפעל אדיר זה לא זיכה אותו בחייו להערכה הראויה. מי שקידם כציוני את רעיון "הלגיון היהודי", מת גלמוד לפני שישים שנה בסנטוריום בגדרה, ונקבר בבית העלמין של המושבה".

ב–1919, שנת שיבתו לארץ, חיבר סלו־שץ את הספרון "באיי הים", שהיה מסע ימי המשלב פואטיקה ים תיכונית והתרשמות אנתרופולוגית, דמיון תנכ"י ומיתולוגיה יוונית, גיאוגרפיה ימית ומדריך טיולים. שבעת הפרקים שבו דנים בהיבטים שונים של הים תיכוניות, החל מהיקסמות אישית מפלאי הים ומהאיים הפזורים בו, ניסיון לפצח את מהות ה–mare nostrum ו"האדם הים תיכוני", תיעוד עקבות הים התיכון במיתולוגיה היוונית ובאמונה הע־ברית, ועד מעקב אחר אנשי השם באגן הים התיכון מדוד המלך ואלכסנדר מוקדון והמשך בקולומבוס ונפוליאון, תיאור הע־ברים בהיסטוריה הימית של האגן, ובחינת מקרי בוחן של איים כמלטה, האיים הבלא־ריים וגיברלטר.

הנוסע המספר עומד על סיפון האונייה, צופה מסביבו ומתפייט על השמש הזורחת בגבו עת חופי איטליה ניבטים למרחוק. והוא מוסיף: "אוהב אני את הים, את שיא גאונו ואת עוצמת כוחו משחר ילדותי. נולדתי באודסה, עיר גדולה היושבת על הים השחור – דומה הייתי שם כפרומתאוס אסור באזיקים אל חוף הים, תלוי בין הש־מים לארץ".

הוא שב ונתלה בפרומתאוס בפרק "הים התיכון במיתולוגיה" שעה שהוא בא לספר על אוקיינוס ותטיס, והוא מדמה עצמו לפרומתאוס יהודי הכבול בכבלי הגולה, ורק הים התיכון עשוי לשחררו מהם. הוא מספר כיצד נהג לשבת על שפת הים ולה־ביט במרחב הפתוח, "מצפה ליום הגדול שבו ייקרא דרור לי מעוניי ומרודי". והיום הגדול אכן הופיע, מותיר בתודעתו תקווה של גאולה: "יום בו נפתחו שערי הישועה, בו יצאתי מן המצר למרחביה". היציאה מהגולה אל הים התיכון בדרך לארץ יש־ראל מתוארת במושגים של אחרית הימים. כמו יונה הנביא, הפליג באונייה לעבר תרשיש, "וכה עברתי את הארצות הברו־כות של ים התיכון המזרחי, ערש השירה והחזון לבני האדם".

בדרך הוא חוזה ב"קונסטנטינופול בש־לוותה - עיר הוועד למזרח ולמערב", חולף על פני העיר היוונית סמירנה (איזמיר), מקום הולדתו של שבתי צבי. רודוס נצפית כ"אי קדומים רב החזון ההיסטורי", ובקפ־ריסין הוא חונה ולוגם מהיין פרי המקום, ולבסוף מגיע למחוז חפצו, "באתי לים יפו וארד על אדמת ישראל, אשר שבה להיות למשאת נפש בני דורנו העברים". בהגי־עו לארץ הוא חש באופוריה של הגאולה, כמו "משתתף בחיי הבריאה", חוזר "להיות כאחד האדם, כי בהריחי את ריח הים הגדול ובהתחממי לאור שמש הנגב, מצאתי את פדות רוחי וגאולת נפשי".

בספרו "נפוצות ישראל באפריקה הצ־פונית: מימי קדם ועד ימינו אלה" (1945) קבע סלושץ כי לאחר חורבן קרתגו נק־ראה הארץ הפורייה ממזרח בשם אפריקה, היא תוניסיה של זמננו. שלוש הארצות של האקלים הממוזג, כדבריו, הם תוניסיה על שם תוניס הבירה, אלג'יריה על שם העיר אלג'יר, ומרוקו על שם מרקש, שנודעה לפנים כמלכות פאס. לטענתו, מצא שרידי קהילות יהודיות בקרב המדינות הים תי־כוניות העכשוויות בצפון אפריקה - תו־ניסיה, לוב, אלג'יריה ומרוקו. בתוניסיה התרכזו היהודים ובאו מכל העברים, בעי־קר מנאות המדבר, ומעטים הגיעו מקרב גולי ספרד. שהרי תוניס, הוא מבהיר, היתה למשיסה בדור הגירוש והנדודים. לתוניס היגרו גם יוצאי גטאות נאורים מאיטליה, ביניהם רבנים, רופאים ובעלי מקצועות חופשיים שהטעינו את הקהילה המקומית באנרגיות חדשות. אולם חוסר ביטחון ליווה דרך קבע את היהודים בתוניסיה, שנתפשו בעיני האוכלוסייה המקומית והרשויות ככופרים.

בין היתר הוא תר אחר עקבות יואב בן צרויה, שנלחם בראש צבא דוד בפלש־תים ורדף אחריהם, לדעתו, עד אפריקה. אפשר, הוא טוען בדרכו הספקולטיבית, שעקבותיו נמצאו בקרתגו, ביואב גי־בור המלחמה שנלחם בברברים, או אולי נתחלף להם ביובה ממאוריטניה, שנישא לאשה מבית הורדוס ומכאן שיוכו לעם היהודי.

אולם מכל מחקריו, "ספר הים" אכן נחשב לפאר יצירתו. בספר חמישה חלקים: החלק הראשון דן בעמים הקדומים יושבי ארצות הנהריים ויוצרי התרבות הראשונה באזור, בעמי הסביבה – המצרים, העברים והצידונים, בשיט, באוניות ובקווי האופי הכלליים של יושבי אגן הים התיכון. החלק השני, "צור גברת הימים", עוסק בעיר הממלכה המצליחה, חבל הים הפניקי, בניית אוניות צוריות, יחסי צור וירושלים ונפילתה של צור. החלק השלישי, "קרת־חדשה גברת תרשיש", עוקב אחר ראשיתה של העיר קרתחדשה, הניצחון על יוון, כי־בוש דרכי הים, ואחריתה של קרתגו בידי רומא. החלק הרביעי, "השיט בזמן פרס, יון ורומא" סוקר את מבנה האוניות בזמן הבית השני, המסעות מסביב לאוקיינוס ההודי בתקופת מלכות יוון ובתקופת רומא, שודדי הים ומכשירי השיט. החלק החמישי והאחרון, "הספנות בימי הביניים", דן בספנות לאחר נפילת רומא, בנורמנים בים התיכון ובגילויי העולם החדש בידי המגלים הפורטוגלים.

סלושץ משבח את אנשי "החבל הימי לישראל" שתפקידיו רבים: לעשות נפשות באמצעות הסברה, לחקור את מקצועות השיט והספנות, לפרסם את כתב העת "ים" ולהוציא לאור את מחקרו של סלושץ "ספר הים". כאשר התכנסו רבים "באונייה העב־רית הראשונה" [...] לטיול "לכבוד חנוכת הנמל העברי בתל אביב", הכריז דוד רמז על יסודה של האגודה הימית, והוא היה גם הראשון שקרא "לצרף את המדרש אל המעשה, על הצורך בספר כולל ומפרש את מהותם של הים, מלואו ועניינו בנוגע לישראל, לתרבותו ולתפקידו". כמכוון אל עצמו את הנבואה שהגשימה את עצמה, מעיד סלושץ : "כותב הטורים האלה כבר מקדמת דנא הקדים במאמריו ובכתביו לחזות את חזות הגורם הימי בתור אחד משלושת העיקרים שעליהם נוסדה תנועת הגאולה והתחייה, ואלה הם: גאולת הארץ, תחיית הרוח וכיבוש הימים".

יש לציין כי הלשון העברית נתפסה בעיני סלושץ לא רק כעניין טכני של תק־שורת אלא כיסוד מהותי המגלם את חזונו על ים תיכון עברי. הכינוי "עברי" הגדיר מבחינתו את המרחב - ארץ ישראל והים התיכון, שסימל מצידו שילוש תרבותי: השפה העברית, הארץ העברית והים הע־ברי בבחינת החוט המשולש שלא במהרה ינתק. התחדשות השפה העברית ואימוץ מחודש של הים התיכון הם אפוא נדבכים הכרחיים בחידוש האומה העברית.

דומה שיותר מכולם היטיב יצחק בן צבי, בן דודו של סלושץ, לפרוס את רוחב היריעה הים תיכוני של קרוב משפחתו, אבי הזרם הים תיכוני העברי, החל מ"התרבות העברית־הכנענית שמסביב לים התיכון, שתחילתה נעוצה בארץ הצבי, מקדם לים התיכון, והמשכה מדרומו, לכל אורך חוף הים של צפון אפריקה, ועד פאתי מערב, עד עמודי הירקלס שבים האטלנטי, ועד צפונו של הים התיכון - בחצי האי הפי־רנאי ובדרומה של צרפת - ורשתה פרושה כל איי הים". חייו המרתקים של סלושץ, ש"לא הסתפק באבק ספרים, אלא טעם אבק דרכים", נעו בין היהודי האוריינטליסט לציוני ההומניסט שתר אחר נידחי עמו, ובמרכזם ניצב הים התיכון, אם כמרחב ממשי ואם כאידיאה ראויה.